

Mizimu katika Ngano za Kiafrika: Uchambuzi wa Ngano TeuleAngelus Mnenuka¹

Chuo Kikuu cha Dar es Salaam

Ikisiri

Fasihi simulizi ni sanaa inayotumia mbinu mbalimbali za kifani kujadili masuala anuwai katika jamii. Miongoni mwa mbinu za kifani zinazotumiwa kuyajadili masuala ya kijamii katika fasihi simulizi ni pamoja na matumizi ya wahusika wanaojulikana na watumiaji wa sanaa hiyo. Hii ina maana kwamba ili kufanikisha malengo yake, wahusika wanaosawiriwa katika fasihi simulizi mara nyingi wanajulikana kwa hadhira. Ingawa wahusika wengi wa fasihi simulizi hujulikana, baadhi hawaonekani katika jamii kwa kutumia milango mitano ya fahamu. Swali kuu ambalo linajadiliwa katika makala haya ni: Je, wahusika kama vile mizimu ambao hawaonekani kwa kutumia milango ya fahamu wanasawiriwaje katika fasihi simulizi? Katika makala haya tunachunguza usawiri wa mizimu katika ngano kwa kutumia Nadharia ya Ontolojia ya Kiafrika. Kimsingi, lengo kuu la makala haya ni kuonesha uhusiano uliopo baina ya mizimu katika ngano na Ontolojia ya Kiafrika. Kwa kuzingatia nduni bainifu za mizimu kama zilivyojadiliwa na wanazuoni mbalimbali, tumebaini kuwa mizimu, yaani wahenga na mazimwi ni dhana zilizocho polewa katika imani za Kiafrika, yaani ni sehemu ya Ontolojia ya Kifrika. Uhusiano baina ya mizimu yenyewe, na uhusiano baina ya mizimu na binadamu kimamlaka katika ngano unaweza kufafanuliwa vizuri kwa kutumia Nadharia ya Ontolojia ya Kiafrika. Kwa hiyo, ontolojia ya jamii ni msingi katika uhakiki wa kazi za fasihi, kwa sababu wahusika pamoja na usawiri wao huathiriwa kwa kiasi kikubwa na mtazamo wa jamii kuhusu wahusika na uhusiano baina ya wahusika.

1.0 Utangulizi

Fasihi simulizi, utamaduni na jamii ni vitu vinavyohusiana. Hakuna jamii isiyo na utamaduni wala hakuna jamii isiyokuwa na fasihi, hususani fasihi simulizi. Ikumbukwe tu kuwa fasihi simulizi ni kongwe na imekuwa sehemu ya maisha ya binadamu kwa karne na karne. Wataalamu mbalimbali kama vile Okpewho

¹. Baruapepe: amnenuka@gmail.com

(1992), Alembe (2002), Finnegan (2012), na Mnenuka (2017) wamejadili kuhusu uhusiano baina za fasihi simulizi na vipengele mbalimbali vya kijamii na kuhitimisha kuwa uhusiano baina na miongoni mwa vipengele hivi ni changamani sana. Kutokana na uchangamani huo, wanazuoni wanadai kuwa ili kuichambua vyema kazi yoyote ya kifasihi simulizi, mchambuzi anapaswa kuzingatia utamaduni wa jamii inayotumia kazi hiyo (Ben-Amos, 1971; Bauman, 1989; Bauman na Briggs, 1990; Okpewho, 1992; Keane, 1995; Mulokozi, 2000; Vaz da Silva, 2003; Mutembei, 2007; Haring, 2010; Finnegan, 2012; Seitel, 2012; Mulokozi, 2017). Kwa mfano, ili kuchambua tendi za nanga², mchambuzi anapaswa kuelewa historia na mazingira ya jamii zinazotumia tendi hizo, yaani Wahaya na Wanyambo. Hii ni kwa sababu tendi za nanga zinajadili masuala yanayohusu historia za mashujaa wa jamii hizo (Mulokozi, 2000). Vilevile, kwa mujibu wa Vaz da Silva (2003), ili kuelewa kwa nini mtoto wa saba anaweza kuwa mbweha katika ngano za watu wa Iberia, ni muhimu kujua utamaduni wa jamii hiyo, nafasi za watoto katika kuzaliwa na uhusiano wa nafasi hizo na ya mbweha. Ndiyo maana Senkoro (2016) anaeleza kuwa pamoja na mtambaji wa ngano kuwakilisha dunia yake, anawakilisha pia mtazamo mpana wa jamii yake. Kwa maneno mengine, fasihi simulizi inajadili masuala yanayohusu jamii, hususani utamaduni, historia, imani na mwono-ulimwengu kwa ujumla. Kimsingi, fasihi ni sehemu ya utamaduni wa jamii, na hubadilika kadiri jamii inavyobadilika. Kwa hiyo, dai kuwa fasihi ni kioo cha jamii lina ukakasi wa kimantiki kwa sababu kioo ni chombo tuli ambacho dhima yake kubwa ni kuakisi tu, yaani hakiwezi kuwa chachu ya mabadiliko katika jamii. Fasihi simulizi katika muktadha huu si chombo tuli badala yake ni sehemu ya utamaduni wa jamii na inajadili yale yanayoendelea katika jamii. Kama vipengele vingine, fasihi ina dhima na hutumiwa kuchochea mabadiliko katika jamii. Fasihi simulizi haiakisi tu kile kinachoendelea katika jamii bali ni chombo muhimu katika kuhamasisha, kukosoa, kuadibu na kuburudisha (Masuku, 2012; Mulokozi, 2017). Vilevile, fasihi simulizi ni miongoni mwa vipengele hai vinavyowajenga wanajamii kwa kuzingatia misingi ya jamii hiyo (Mnenuka, 2017).

²Nanga ni utendi unaotendwa na jamii za Wahaya na Wanyambo wanaopatikana kaskazini-magharibi mwa Tanzania. Jina hilo linatokana na ala ya muziki iitwayo nanga inayotumiwa na jamii mbalimbali zinazoishi katika Ukanda wa Ziwa Viktoria katika utendaji wa ushairi. Ala hii ni muhimu sana katika utendaji wa utendi wa nanga. Kwa maneno mengine, kama hakuna ala hii ya muziki, hakuna utendi wa nanga. Kwa maelezo zaidi kuhusu utendi wa nanga, soma Mulokozi (1983, 1986 na 2002).

Kama utanzu mmojawapo wa fasihi simulizi, ngano ni sehemu ya utamaduni wa jamii. Kwa misingi hiyo iliyoelezwa hapo juu, ngano ni sehemu ya vipengele kuntu vya kisanaa ambayo masuala muhimu ya kijamii hujadiliwa. Mtambaji na hadhira yake ni wadau muhimu katika mawasiliano hayo, kwa maana kwamba wamo katika majadiliano kuhusu masuala mbalimbali ya kijamii. Ndiyo maana wataalamu wengine wanadai kuwa utendaji wa fasihi simulizi ni mawasiliano ya kisanaa (Bauman, 2012, 1984; Bauman na Briggs, 1990). Tofauti na tanzu nyingine, aghalabu, fanani wa ngano ni wazee na hadhira kubwa ya ngano ni watoto. Tunaweza kusema kuwa ngano ni mawasiliano baina ya kizazi kimoja na kingine (McCarron, 1987; Mphasha, 2015; Jirata, 2018; Sone, 2018). Wazee hutumia ngano kutoa mafunzo kwa watoto na baadhi ya watu wazima. Miongoni mwa maudhui katika mawasiliano hayo ya kisanaa katika utendaji wa ngano ni suala la mwono- ulimwengu kama yanavyowakilishwa na wahusika mbalimbali wakiwamo mizimu, yaani wahenga na mashetani.³

Kwa kuwa fasihi simulizi husawiri maisha ya kila siku katika jamii, dhana zitumikazo katika kazi za fasihi simulizi zinafahamika kwa wanajamii. Kwa hiyo, jamii ya wakulima huakisi changamoto na mafanikio ya wakulima. Vivyo hivyo kwa wafugaji, wawindaji na wavuvi. Si rahisi kwa fanani kutumia wahusika wasiofahamika katika jamii hiyo. Ikiwa hoja hiyo ni sahihi, swali tunalojiuliza katika makala haya ni: Je, mizimu katika ngano inaumbwa kwa kuakisi dhana gani katika jamii ikizingatiwa mizimu hiyo haiwezi kutambuliwa kwa kutumia milango mitano ya fahamu, yaani kuona, kusikia, kunusa, kuonja na kuhisi? Hii inatuleta katika fikra kuwa pengine matumizi ya mizimu ni ubunifu tu wa fanani. Fikra hii inaweza kuwa ya kweli au isiwe kweli. Tatalijadili hili baadaye kidogo. Tofauti na wahenga, wahusika mazimwi wametumika katika ngano nyingi kwa namna mbalimbali bila uhusika wao kuwekwa bayana, yaani kufafanua wahusika hao huwakilisha nini (Kipury, 1983; Senkoro, 2016; Mnenuka, 2017). Mazimwi na wahenga, kwa namna tofauti, huakisi mivutano baina ya nguvu ovu na mbaya dhidi ya nguvu njema katika jamii. Katika makala haya, tunajenga hoja kuwa wahusika mazimwi pamoja na wahusika wahenga (ambao hawatajwi bayana) wamechopolewa katika Ontolojia za Kiafrika. Tunadai kuwa ujenzi wa wahusika hawa umekitwa katika maarifa ya sifa za dhana za wahenga na mashetani kama zinavyotumika katika jamii hizo. Wahusika wengine wa fasihi simulizi kama vile wanyama, mbali na uhusiano kipekee na wa namna mbalimbali na

³ Mashetani ni dhana inayowakilisha mizimu mibaya. Dhana hii itafafanuliwa kwa kina katika sehemu ya Aina za Mizimu.

binadamu kama inavyoelezwa na wataalamu mbalimbali,⁴wakati mwingine hujengwa kiubunifu na kimazoea. Kwa mfano, hakuna uhusiano wa mhusika mnyama kama vile sungura kuwa mjanja, fisi kuwa mlati na kobe kuwa na busara. Ndiyo maana wakati watu wa Afrika Mashariki humtumia sungura kuwa mjanja na mwerevu, jamii za Afrika Magharibi humtumia mhusika buibui (Klíma na wenzake, 1975; Okpewho, 1992; Ogunjimi na Na’allah, 2005). Kwa mfano, Ogunjimi na Na’allah (2005) wanatoa mfano wa ngano kutoka kwa Wahausa wa Nigeria ambapo mhusika buibui alikataa kushiriki kazi baada ya wanyama wote kukubaliana kulima. Baadaye, buibui anakamatwa akijaribu kuiba mazao yaliyolimwa na wanyama wengine. Kisa kinachofanana na hicho husimuliwa katika ngano za jamii mbalimbali katika eneo la Afrika Mashariki ambapo mhusika sungura anagoma kushiriki uchimbaji wa kisima lakini baadaye anakamatwa akitumia maji hayo. Katika ngano ya Wahausa sungura hatajwi popote wala katika ngano za Afrika Mashariki, buibui hatajwi katika kisa hicho. Hii ni kuthibitisha kuwa wahusika kama kipengele cha kisanaa hutumiwa kutokana na utashi wa fanani, lakini utashi ambao kwa namna ya kipekee huakisi mwono-ulimwengu wa jamii inayohusika.

Makala haya yanalenga kuchunguza wahusika mizimu na mazimwi kama wanavyosawiriwa katika ngano za Kiafrika kwa kutumia Nadharia ya Ontolojia ya Kiafrika. Makala haya yanadai kuwa ili kuwaelewa vizuri wahusika hawa, mchambuzi hana budi kuielewa Ontolojia ya Kiafrika kwa sababu wahusika hawa huakisi kile kinachoaminiwa katika jamii zao. Ndiyo maana, katika dunia halisi hatuwaoni mazimwi lakini ngano zimesheheni wahusika wa aina hiyo. Mjadala wetu utanza kufafanua dhana za wahusika hao, yaani mizimu na mazimwi kama zinavyofafanuliwa na wanazuoni mbalimbali, kisha tutajadili usawiri wao katika ngano huku tukibainisha uhusiano wa usawiri wao na nafasi zao katika Ontolojia za Kiafrika. Sehemu inayofuata inafafanua kwa muhtasari dhana ya Ontolojia ya Kiafrika.

2.0 Ontolojia ya Kiafrika

Dhana ya ontolojia ni kiini cha misugvano na migogoro ya wanafalsafa duniani. Ontolojia ni tawi la metafizikia katika taaluma ya falsafa

⁴Usawiri wa wanyama katika ngano na simulizi nyingine katika jamii hufumbata fikra, falsafa na mitazamo ya jumla ya jamii. Katika jamii mbalimbali, baadhi ya wanyama wana hadhi tofauti na wengine kutokana na uhusiano wa karibu na jamii kulingana na visasili vya jamii hizo. Mifano mizuri zaidi ni utendaji wa nyimbo mbalimbali unaojumuisha barakoa za wanyama mbalimbali zinazobeba ishara anuwai za wanyama hao katika jamii (Kerr, 2007; Mac Diakparomre, 2010).

linalochunguza dhana ya uwepo na kuwepo (Smith, 2003; Hofweber, 2018; Campbell, 2019). Kwa mujibu wa wanatalaamu hao, ontolojia inachunguza maana ya kitu kuwapo au kutokuwapo na kujiuliza maswali kuhusu sababu za uwepo na kuwepo, nduni zinazotambulisha uwepo na kuwepo kwa dhana mbalimbali, sifa za msingi za kuwapo na uwapo na sifa za ziada za kuwapo na uwapo wa dhana. Majibu ya maswali hayo hutofautiana kutoka mwanafalsafa mmoja hadi mwingine; na matokeo yake kuna ontolojia mbalimbali miongoni mwa wanafalsafa. Ontolojia haiishii kwa mwanafalsafa mmojammoja, kuna ontolojia za jamii za watu pia huku kila mmoja wao akiamini na kutetea ontolojia yake binafsi au kuunga mkono ontolojia ya mwanafalsafa mwingine. Tukumbuke dhana zinazochunguzwa katika ontolojia hujumuisha uwepo na kuwepo kwa dhana za kimaenzi na zile za kidhahania ambazo huainishwa na kuwekwa katika darajia mbalimbali ambapo uhusiano uliopo baina ya dhana hizo huchunguzwa kwa kina (Smith, 2003; Hofweber, 2018; Campbell, 2019). Ontolojia haiishii kwa mwanazuoni mmojammoja kuamini au kuunga mkono dhana za kimaenzi na kidhahania, bali hujumuisha makundi mbalimbali yanayoamini katika dhana na ukweli fulani. Mfano mzuri ni ontolojia za imani za kidini kama vile dini za Kibuddha, Kiislamu na Kikristo. Ontolojia ya Kiafrika inaangukia katika aina hii ya pili ambapo jamii kwa ujumla wake huamini katika dhana na ukweli fulani za kimaenzi na kidhahania.

Kwa mantiki hiyo, Ontolojia ya Kiafrika inaonesha namna Waafrika wanavyotazama na kufasili dhana za kimaenzi na kidhahania na namna dhana hizo zinavyohusiana, na zaidi, Waafrika wenyewe wanavyohusiana na dhana hizo. Inatoa picha ya jumla kuhusu dhana za kimaenzi kama vile kufafanua maana, nafasi na hadhi ya viumbe mbalimbali katika dunia na umuhimu wake katika uhusiano wa binadamu, mizimu, mazingira na Mungu. Ontolojia inatafiti namna binadamu wenyewe wanavyohusiana na dhana hizo pamoja na dhana dhahania kama vile Mungu. Wataalamu kadhaa kama vile Tempels, Read na Rubbens (1959), Mbiti (1990), Masolo (1995), Magesa (1998), Teffo na Roux (2003) na Brown (2004) wamechambua dhana za uwepo na kuwepo kwa mujibu wa Waafrika na kubaini kuwa ontolojia yao inajumuisha dhana za kimaenzi na zile za kidhahania. Miongoni mwa dhana dhahania ni Mungu, wahenga (mizimu), binadamu, wanyama, mimea na vitu visivyoyo na uhai. Kwa mujibu wa Tempels, Read na Rubbens (1959), msingi wa ulimwengu wa Waafrika umekitwa katika kani-uhai ambazo hutofautiana kutoka katika darajia moja hadi nyingine. Katika mpangilio wa darajia hizo, dhana dhahania zina kani-uhai kubwa kuliko dhana za kimaenzi. Halikadhalika, binadamu katika hali ya kawaida ana kani-uhai kubwa zaidi ya za wanyama, mimea na vitu visivyoyo

na uhai.⁵ Kwa ujumla, binadamu ana kani-uhai ndogo kuliko mizimu na mashetani ingawa, kama ilivyodokezwa hapo juu, baadhi ya binadamu wana kani-uhai kubwa kuliko mizimu na mashetani katika muktadha fulani au wakati wote. Katika uhusiano wa aina hii, masuala mbalimbali yanayoweza kumtokea binadamu na yale yanayoweza kutokea katika ulimwengu hufasiriwa kwa kuhusishwa moja kwa moja na uwepo na kuwepo kwa dhana mbalimbali na uhusiano wa dhana hizo katika ulimwengu wote wa Kiafrika (Teffo na Roux, 2003). Baada ya kuchunguza dhana ya Ontolojia ya Kiafrika kwa ufupi, sehemu inayofuata inafafanua dhana za mizimu na mashetani.

3.0 Dhana ya Mizimu

Waandishi mbalimbali waliofanya tafiti kuhusu jamii za Kiafrika wamedai kuwa mizimu ni roho za watu waliokwishakufa (Mair, 1974; Mbiti, 1975; Van Pelt, 1977; Mbiti, 1990; Swantz, 1990; Masolo, 1995; Magesa, 1998; Alembi, 2002; Brown, 2004). Katika baadhi ya jamii za Kiafrika, dhana ya mizimu ni pana na inajumuisha vitu vingi kama vile mahali ambapo watu huwasiliana na roho za watu waliofariki dunia zamani (Swantz, 1970). Aidha, baadhi ya jamii za Kiafrika huamini kuwa baadhi ya mizimu iliumbwa katika hali hiyo, yaani haikuwahi kuwa binadamu hapo kabla. Kwa hiyo, kuna mizimu ya aina mbalimbali: kuna mizimu ambayo ni roho za watu waliokufa na mizimu ambayo imeumbwa kuwa hivyo, yaani haijawahi kuwa binadamu kabla (Masolo, 1995; Mbiti, 1990). Kwa kuwa mizimu ni roho,⁶ maana yake haina umbo lakini ina uwezo wa kutokea katika maumbile tofautitofauti kama vile mtu, mnyama, mdudu, mimea, au vitu visivyo na uhai (Brown, 2004; Magesa, 1998; Mbiti, 1990, 1975). Katika muktadha huu, kani-uhai ya binadamu haiwezi kuwa na hadhi ileile kwa sababu nguvu ya roho inaingia katika viumbe vyenye uhai au visivyo na uhai na kuizidi kani-uhai ya binadamu.⁷

⁵Hatuna budi kusisitiza kuwa katika hali isiyo ya kawaida, wanyama au viumbe wasio na uhai wanaweza kutumiwa na viumbe dhahania kama mizimu na kupewa kani-uhai kubwa zaidi ya ile ya binadamu.

⁶Matumizi ya neno *roho* hayapaswi kuchanganywa na namna yanavyotumiwa katika dini za Kiislamu na Kikristu. Neno roho katika muktadha huu linatumika kama hali ya uwepo wa kiumbe kisichokuwa na maada, yaani hakionekani wala hakishikiki, lakini kipo.

⁷Katika baadhi ya jamii, vitu vya thamani kama vile fedha vikionekana katika maeneo ya njiapanda, huhusishwa na imani za kishirikina, yaani imani za kiganga na kichawi. Si ajabu kuona watu wenye imani hiyo wakiepuka kuokota kitu chochote cha thamani kwa sababu kinasadikiwa kuwa na kani-uhai kubwa na inayoweza kumdhuru binadamu.

3.1 Aina ya Mizimu

Baadhi ya waandishi hawajafafanua kwa kina wala kuainisha aina za mizimu badala yake wametoa maelezo ya jumla kuhusu mizimu. Hata hivyo, baadhi ya wamaizi wameainisha aina mbili za mizimu, yaani mizimu mizuri na mizimu mibaya (Swantz, 1970; Van Pelt, 1977; Magesa, 1998; Alembi, 2002). Kwa utamaduni wa Kiafrika, mizimu mizuri ni wahenga. Aidha, inaelezwa kuwa mizimu mibaya ambayo wakati mwingine hujitokeza kama pepo ambao huwaingia na kuwadhuru watu huitwa kwa majina tofautitofauti kama vile mashetani au majini. Majina haya yanatokana na athari za dini za kigeni. Kila jamii ya Kiafrika ina majina yake kama vile *misoha*, *irumenang*, *na'ndenga* na *war'umu* kwa Wabena, Wamaasai, Wamakonde na Wachaga mtawalia.

Wahenga ni mizimu mizuri ambayo hulenga kuimarisha mustakabali wa jamii kwa kuilinda jamii au mtu mmojammoja dhidi ya matatizo. Hivyo, pale mtu anapokumbwa na matatizo wahenga humsaidia (Achermann, 2001; Alembi, 2002; Magesa, 1998). Tukumbuke kuwa kazi kubwa ya wahenga ni kuunganisha watu na Mungu ambaye yupo mbali na binadamu lakini yupo jirani na wahenga. Kwa hiyo, wana nafasi nzuri zaidi ya kumshawishi Mungu kuliko binadamu anayeishi (Mbiti, 1975; Mbiti, 1990; Masolo, 1995). Aidha, kufanikiwa au kutokufanikiwa kwa jamii katika masuala mbalimbali kunatokana na uhusiano wao na wahenga. Jamii inapaswa kufuata mila na desturi za jamii na kuepuka kadiri iwezekanavyo kuvunja miiko ya jamii kwa sababu kufanya hivyo kunawaudhi wahenga. Mtu anayefuata kanuni zote hulindwa, hupata mafanikio na kuishi kwa amani ilhali yule anayekiuka mila na desturi husakamwa na majanga makubwa au anaweza kuiingiza jamii nzima katika matatizo kwa sababu mbalimbali ikiwa ni pamoja na wahenga kujitoka katika ulinzi na hivyo kuyaachia mashetani uhuru wa kufanya mambo mabaya au wahenga wenyewe kutoa adhabu kwa ama jamii au kwa mtu mmojammoja (Alembi, 2002; Magesa, 1998; Mair, 1974).

Tofauti na mashetani, wahenga ni roho ambazo zilipokuwa katika hali ya ubinadamu waliishi vizuri kulingana na tamaduni na matakwa ya jamii, walikuwa na sifa nzuri, na pia walikufa katika hali inayoaminika katika jamii kuwa ni ya heshima na hatimaye walizikwa kwa misingi, taratibu na heshima zote zinazohitajika katika jamii. Kwa upande mwingine, mashetani hutokana na kinyume cha sifa hizo hapo juu, yaani walipokuwa binadamu waliishi katika hali isiyotakiwa katika jamii au inayochukuliwa kuwa ni hali ya kutia aibu, kukosa heshima inayostahili, kufa katika hali inayochukuliwa kuwa ni laana kama vile kujinyonga au kuzikwa bila kufuata taratabu, mila na desturi za jamii fulani (Swantz, 1970; Van Pelt, 1977; Magesa, 1998). Kwa mfano, Alembi (2002) anasema kuwa jamii ya Wanyole wa Kenya huamini kuwa

mwanamume anayefariki dunia kabla hajaoa hubadilika na kuwa shetani atakayezuia wanaume wengine kuoa. Kadhalika, mwanamke anayefariki kabla hajaoelwa au anayefariki bila kuwa na watoto pia atakuwa shetani atakayezuia wanawake wengine kupata watoto. Kwa hiyo, kabla ya miili ya wanaume na wanawake hao kuzikwa, ilifanyiwa miviga ili kuzuia tatizo hilo lisiene kwa wengine. Kinyume na wahenga, malengo ya mashetani ni kuidhuru jamii kwa sababu mbalimbali kama zile zilizokwishaelezwa hapo juu (Swantz, 1970; Van Pelt, 1977). Kwa kuwa mashetani wanaotokana na binadamu waliokuwa na sifa mbaya, matokeo mabaya yanayoshuhudiwa ni mwendelezo wa yale waliyokuwa wakiyafanya enzi za uhai wao, yaani kutenda mabaya. Aidha, baadhi ya mashetani hutokana na watoto ambao walipoteza maisha kabla ya kuzaliwa. Hawa huidhuru jamii kwa sababu huwa na hasira na hutaka kulipa kisasi (Magesa, 1998).

Kwa mujibu wa jamii ya Wanyole wa Kenya, mashetani huhusishwa na giza, misitu na mahame; na muda wao wa kufanya kazi ni usiku, ndiyo maana wagonjwa hupata tabu nyakati za usiku kuliko mchana (Alembi, 2002). Dhana iliyopo ni kwamba maeneo mengi yanayotisha hukaliwa na mashetani ilhali maeneo yasiyotisha hukaliwa na wahenga.⁸ Dhana iliyojengeka miongoni mwa Waafrika wengi ni kwamba maeneo yote yanayosadikiwa kuwa na mashetani ni yale yanayotisha kwa sababu matendo ya mashetani yanadhuru. Mbiti (1990) anadai kuwa mazimwi huishi katika misitu, vichaka, mito, milima au kandokando ya vijiji. Hata hivyo, Mbiti hajatoa tofauti bayana baina ya wahenga au mashetani. Kwa kuwa wahenga huilinda jamii basi inachukuliwa kuwa wahenga huishi maeneo wanayoishi watu au karibu na watu kwa sababu wanaendelea kuishi pamoja na jamii waliyoitumikia kwa heshima kubwa. Aidha, mashetani huishi mbali kwa sababu ni maadui wa jamii. Bila shaka, kwa kuwa mashetani hawakubaliwi katika jamii, huzagaa maeneo mbalimbali bila utaratibu wakilenga kusababisha maafa na karaha kwa jamii ili kuondoa hali ya amani na furaha.

Katika mjadala wetu hapo juu, tumebainisha dhana mbili: jamii ya watu wanaoishi katika dunia halisi na jamii ya watu wasioishi katika dunia halisi lakini wapo; hawa wanaitwa mizimu. Kuna aina mbili za mizimu: mizimu mizuri (wahenga) na mizimu mibaya (mashetani). Wahenga na mashetani wapo katika msugano. Wakati mashetani wanadhamiria kusababisha majanga katika jamii, wahenga huilinda jamii. Ili jamii iwe salama inapaswa kutii

⁸Hata hivyo, katika baadhi ya maeneo watu huzuiwa kwenda kutokana na heshima ya kijadi kwa sababu maeneo hayo hutumiwa kama sehemu maalum ya kutolea sadaka au kufanyia matambiko (Mbiti, 1975).

taratibu na kanuni mbalimbali zilizowekwa na wahenga, kwani ikiwa jamii itakiuka iwe kwa mtu mmoja au jamii kwa ujumla wake, masuala mawili yanaweza kutokea: ama mizimu inapunguza ulinzi wake katika jamii na kutoa nafasi ya mashetani kuidhuru jamii nzima au baadhi ya watu au wahenga wenyewe wanaweza kutoa adhabu kwa jamii au kwa mtu anayehusika. Kwa ujumla, huu ni mtazamo wa jamii nyingi za Kiafrika kwa sababu ingawa kila jamii ina vitu kadhaa ambavyo ni vya kipekee, mtazamo wa Waafrika kuhusu mizimu unafanana kwa kiasi kikubwa (Brown, 2004; Courlander, 1996). Kwa kuwa fasihi simulizi ni kijejezi muhimu cha kijamii, makala haya yamekusudia kuonesha namna wahusika mizimu wanavyosawiriwa kama ifuatavyo.

4.0 Dhana za Mizimu na Mashetani katika Ngano

Katika kujadili mada hii tutajaribu kulijibu swali hili: Je, ni kweli kuwa ngano za Kiafrika huakisi utamaduni na hasa zaidi ontolojia ya jamii? Tatalijibu swali hili kwa kutumia ngano kutoka jamii za Wamaasai (Kipury, 1983), Wabena wa Njombe (Mnenuka 2009), na Waswahili wa Zanzibar (Senkoro, 2016). Kuna uwezekano mkubwa kuwa ngano hizo zinapatikana katika jamii mbalimbali nchini Tanzania, Afrika Mashariki na sehemu nyingine barani Afrika. Inawezekana pia maana na dhima ya ngano zinazotumika hapa ni tofauti na namna zinavyoeleweka katika jamii nyingine zinazozitumia ngano hizo. Sehemu kubwa ya jamii za Kiafrika hutumia ngano kama njia mojawapo ya kufundishia maadili miongoni mwa watoto na jamii kwa ujumla. Makala haya yanajadili namna mitazamo ya kiontolojia ilivyochangia katika uumbaji wa wahusika. Kwa hiyo, dhima ya ngano itagusiwa juujuu tu.

4.1 Matini ya Hadithi

Ufuatayo ni muhtasari wa matini tatu za ngano zenye visa vya mizimu na mashetani. Mashetani katika ngano huwakilishwa na mhusika zimwi. Ngano ya “Dege” kutoka Zanzibar (Senkoro, 2016), ngano ya “Msichana Mzuri” kutoka katika jamii ya Wabena wa Njombe (Mnenuka, 2009) na ngano ya “Msichana Aliyeolewa na Dege” kutoka katika jamii ya Wamaasai (Kipury, 1983).

4.1.1 Dege

Ngano hii inahusu kisa cha mvulana aliyekuwa akijaribu kumkamata kipepeo. Mtoto huyo alijaribu kuchupa hapa na pale ili kumkamata kipepeo bila mafanikio. Wakati huo, yule kipepeo alizidi kwenda mbali. Bila kutambua kuwa kipepeo yule anazidi kwenda mbali, mtoto yule aliendelea kumfuata ili amkamate. Hatimaye, wakafika mbali sana ambako mtoto yule hakuweza kujua ametokea wapi. Kutokana na uchovu, mtoto yule alikaa chini ya jiwe ili apumzike huku ameshikwa na kiu. Ghafla akaona matone ya maji yakitiririka kutoka juu ya mwamba, akaokota kifuu cha nazi na kuinga. Kilipokaribia

kujaa dege moja lilikuja likakigonga kile kifuu na maji yakamwagika, tukio hili lilijirudia mara tatu. Baadaye, kijana aliamua kwenda juu kuangalia kuna nini. Kwa mshangao na woga, akaona joka kubwa limelala likiwa mdomo wazi huku mate yenye sumu kali kutoka kinywani mwake yakitiririka chini. Mtoto yule aliogopa sana. Katika hali hiyo ya woga Dege likamchukua na kumrudisha nyumbani.

4.1.2 Msichana Mzuri

Ngano hii inasimulia kisa cha msichana aliyeolewa na mvulana mzuri mwenye mali nyingi kutoka sehemu ya mbali. Baada ya msichana huyo kuolewa, walienda nyumbani kwa mwanamume. Safari ya kwenda huko ilikuwa ndefu sana. Hatimaye walifika salama nyumbani kwa mwanamume huyo. Kwa kuwa mume wake alikuwa mkulima, alitoka nyumbani asubuhi na mapema kwenda shambani na msichana yule alikuwa akiandaa chakula na kumpelekea mumewe shambani. Siku moja, akabaini kuwa mumewe si mtu bali ni zimwi. Akaamua kutoroka. Kwa bahati mbaya, siku ambayo msichana yule alitoroka ilikuwa siku ambayo mumewe (zimwi) alienda kuyaalika mazimwi mengine ili yamfanye msichana yule kitoweo. Kwa mshangao mkubwa, baada ya kufika nyumbani, mazimwi yale hayakumkuta msichana. Mazimwi yote yalianza kumtatufa yule msichana huku yakifuata njia. Akiwa njiani, ghafla msichana yule alikutana na bibi kizee ambaye alimpa kijiti ambacho alikuwa akiyanyoshea mazimwi hayamuoni. Hicho ndicho kilichomsaidia asionekane na mazimwi yale. Hivyo ndivyo msichana yule alivyofanikiwa kurudi nyumbani.

4.1.3 Msichana Aliyeolewa na Dege

Hadithi nyingine ina visa vinavyofanana na inapatikana katika jamii mbili tofauti ambazo ni jamii ya Waswahili wa Zanzibar na ya Wamasai wa Kenya na Tanzania. Tuangalie kisa kama kinavyosimuliwa katika hadithi za Kimasai. Ngano hii inahusu msichana aliyeolewa na mvulana kutoka maeneo ya mbali. Kabla ya mwanamume kuruhusiwa kuondoka na mke wake, aliambiwa aishi kwa muda katika jamii ya mwanamke. Katika kipindi cha uchunguzi na kumsubiri yule binti akue na kufikia umri wa kuolewa, msichana yule aligundua kuwa mume mtarajiwa hakuwa mtu wa kawaida. Aliwaarifu wazazi wake lakini hawakutilia maanani suala hilo, badala yake walimshinikiza aolewe na mwanamume yule. Siku ya safari ilipowadia, waliondoka kwenda nyumbani kwa mwanamume. Baada ya kutembea kitambo kirefu, mwanamume alimwambia mkewe apande juu ya mti, baada ya msichana yule kupanda mtini, mwanamume yule alivua vitu vyote vilivyomfanya aonekane kama binadamu na mara akawa dege katika uhalisia wake. Dege hilo likamwambia yule msichana, “Sasa nitakufanya kitoweo changu.” Mara

likaanza kukusanya kuni ili limbanike. Msichana alipanda zaidi na kuanza kuimba wimbo huku akiwalaumu wazazi wake. Bahati nzuri, kulikuwa na wawindaji huko porini. Walipomsikia, walikuja kumwokoza kwa kuliua dege hilo.

5.0 Uchambuzi wa Hadithi

Ngano hizi zina matukio yanayofanana kama vile ushawishi, kwenda mbali na jamii, kunusurika kuuawa na hatimaye kuokolewa ama na viumbe wa ajabu au binadamu. Kwa hiyo, uchambuzi wetu utalenga kuchambua matukio hayo huku tukihusisha moja kwa moja na Ontolojia ya Kiafrika kama ilivyofafanuliwa na wanazuoni hapo juu.

5.1 Dhana ya Ushawishi

Dhana ya ushawishi inajitokeza zaidi katika imani zilizoibukia Mashariki ya Kati, yaani imani za Kiyahudi, Kikristo na Kiislamu. Katika imani hizi, inaaminika kuwa kuna kiumbe anayeitwa “shetani” (dhana inayoelekea kufananafanana na dhana ya shetani katika Ontolojia ya Kiafrika) ambaye hushawishi watu kuwaza, kudhamiria na hatimaye kufanya matendo “mabaya” yanayopingana na amri za Mungu, matendo hayo huitwa dhambi.⁹ Dhana ya shetani kutoa ushawishi inaonekana kuhusishwa na viumbe wenye nia mbaya. Ushawishi unaotolewa na mazimwi ni wa aina mbalimbali kulingana na akili na uelewa wa mhusika anayeshawishiwa. Mtoto hushawishiwa kwa vitu vya kitoto na mtu mzima hushawishiwa kwa vitu vya kiutu uzima. Kwa mfano, tumeona mtoto akishawishiwa kumkamata kipepeo huku msichana akishawishiwa kuolewa na mvulana mzuri na tajiri. Baada ya kuingia katika mtego huo wa ushawishi ndipo mazimwi hayo huchukua hatua nyingine ya kumdhuru binadamu. Haiyumkiniki iwapo dhana hii hujitokeza kibahatibahati katika ngano hizi au imo katika Ontolojia ya Kiafrika pasipo kudhihirika waziwazi. Kama si ontolojia yao, basi ni miongoni mwa masuala muhimu katika maisha ya Kiafrika kwa sababu mawazo yote yanayopatikana katika ngano yanaakisi kile kinachoaminiwa na jamii.

5.2 Kuishi Mbali na Watu

Simulizi za ngano zote hapo juu zinafanana katika suala la mazimwi kuishi mbali na jamii za watu. Ngano zote zinaonesha kuwa wahusika

⁹Bila shaka kufanana huku ndiko kulikofanya baadhi ya ngano kubadilishiwa wahusika wake, badala ya zimwi kuwekwa shetani katika Zama za Kati wakati Ukristo unaenea Ulaya (Valk, 2008). Si wakati huo tu, Andrew Teverson anadai kuwa hata ndugu wawili maarufu katika uwanja huu wa ngano, yaani Jacob Grimm na Wilhelm Grimm waliandika upya ngano walizozikusanya na kuingiza vionjo vingi vya Ukristo katika ngano (Teverson, 2013).

walishawishiwa na kupelekwa mbali ambako hakufikiki kirahisi na watu wengine wa kawaida. Dhana ya kupelekwa mbali na jamii ili kushambuliwa inatupeleka katika wazo kuwa mazimwi huishi mbali. Kwa hiyo, ili zimwi limdhuru binadamu humpeleka katika makao yake ambako linaweza kutimiza malengo yake bila kubughudhiwa na watu. Mashetani huishi mbali na jamii kama ilivyodokezwa na wanazuoni hapo juu kwa sababu hayapendwi na hayana heshima yoyote katika jamii. Ndiyo maana matambiko hufanyika ili kuyafukuza katika jamii na kuzuia yasiwadhuru na kuwatesa binadamu kwa namna mbalimbali ikiwamo vitisho, magonjwa, mabalaa mbalimbali na hata kwa kusababisha vifo kwa watu wa umri tofauti. Umbali huu unaoelezwa katika ngano wakati mwingine ni wa kiishara, yaani uhusiano mbaya baina ya mazimwi na wanajamii ambao hawataki kupatwa na madhara yatonayao na mazimwi.

Kinachotokea katika ngano hizi si kuwatisha watotoili wasiende porini au kutokuwa karibu na watu wasiowafahamu tu, bali ni kudokeza dhana za ontolojia ya jamii za Kiafrika kuhusu mizimu na mazimwi. Kwa hiyo, mazimwi katika hadithi hizo hapo juu yanawakilisha dhana zilizojadiliwa na wanaathropolojia kuwa ni roho mbaya ambazo hulenga kuidhuru jamii. Kwa ufupi, ngano hizi hulenga kuonyesha dunia yenye uhusiano na mwingiliano wa kina kati ya dunia halisi yenye dhana za kimaenzi na dunia dhahania. Wazo hili linajitokeza pia katika uchambuzi wa Knappert (1977) alipochanganua hadithi zinazohusisha wahusika wasichana na mazimwi. Mmaizi huyu anadai kuwa mazimwi katika hadithi hiyo yanawakilisha roho mbaya kama ilivyodokezwa na wataalamu hapo juu.¹⁰

¹⁰Simulizi hiyo inahusu wasichana watatu waliokwenda kuchota maji ambapo badala ya kuchota maji na kurudi nyumbani, waliamua kuvuka mto ili wajue upande wa pili kuna nini. Walipovuka wakakutana na mazimwi yaliyotaka kuwaua. Walijaribu kutoroka lakini ni msichana mmoja tu, mdogo kuliko wote ndiye aliyefanikiwa kurudi ng'ambo ya pili ya mto kwa kunyakuliwa na tai. Wasichana wawili walikufa maji na wengine wawili waliliwa na mazimwi.

5.3 Kuokolewa Kiajabuajabu

Mara nyingi baada ya kuchukuliwa kwa ushawishi na kunusurika kufa, mhusika huokolewa kwa mbinu za kimiujiza. Katika ngano ya “Msichana Mzuri”, msichana aliokolewa na bibi asiyemfahamu aliyekutana naye mara moja tu! Hata kabla bibi huyu hajaelezwa kitu, alisema, “Nimesikia kilio chako mjukuu wangu, ili uokoke katika janga hili tumia fimbo hii.” Haielezwi kuwa msichana huyu anamjua bibi huyu na wala katika hadithi hii haielezwi kuwa msichana huyu alimwambia kitu yule bibi. Kwa hiyo, kwa mujibu wa Ontolojia ya Kiafrika, inawezekana kuwa yule bibi ni mmoja kati ya wahenga waliokufa siku nyingi ambao yule msichana hawajui. Kwa kuwa mizimu ni roho, huona kila kitu kinachotokea katika jamii; mhenga yule alimjua msichana yule na alifahamu matatizo yaliyokuwa yakimkabili. Hii ndiyo maana, mhenga alimsaidia yule msichana bila kuombwa wala kumuuliza nataka nini kwa sababu ni wajibu wa wahenga kulinda maisha na masuala yote mema katika jamii.

Tunaweza kujiuliza, kwa nini wahenga wasubiri na kuchukua hatua katika dakika za mwisho? Inawezekana kuwa mhenga husubiri wakati mwafaka wa kumwokoza mtu. Kwa hiyo, msichana aliokolewa baada ya mhenga kubaini kuwa msichana yule hana uwezo wa kushindana na mazimwi. Kisa kinachofanana na hicho tunakiona katika matumizi ya fimbo ambapo mazimwi yalipoelekezewa ile fimbo hayakuweza kumwona yule msichana. Kinachojitokeza hapa ni falsafa ya wema daima hushinda ubaya. Kwa mantiki hiyo, wahenga huwashinda mazimwi, ndiyo maana baada ya msichana kupewa fimbo hakuweza kuonekana kwa mazimwi. Kwa upande mwingine, swali hilo linaweza kujibiwa kwa kutumia maadili au dhamira za ngano. Ngano hutungwa ili kuadabisha na kufundisha tamaduni za jamii kwa watoto. Hivyo, dhamira za hadithi hii ni pamoja na kuwaasa watoto kuwa watii, wasikivu na wakubali ushauri wa watu wazima. Halikadhalika, watu wazima wanapaswa kusikiliza maoni ya watoto wao.

Tukitazama kisa cha ngano inayomhusisha mtoto aliyeanza kucheza na kipepeo, tunamwona mtoto akiokolewa na dege kwa namna mbalimbali: kwanza, alipotaka kunywa sumu akidhani kuwa ni maji, na pili, aliponyakuliwa na kurudishwa nyumbani. Kadhalika, kitendo cha lile joka kulala ni kuzidiwa nguvu na wahenga waliokuwa wakimlinda yule mtoto. Hatimaye, mtoto alinyakuliwa na dege na kurudishwa nyumbani. Dege lile ni mmoja wa wahenga waliomwokoza yule mvulana mikononi mwa zimwi ambalo

lilijibadili umbile lake na kuwa kipepeo, na baadaye kuwa joka. Kwa bahati mbaya, joka hilo lilishikwa na usingizi, hivyo, kushindwa kutimiza lengo lake.

5.4 Kuchukua Maumbile Tofauti

Kwa upande wa mtoto aliyeokolewa na dege, fasiri inafanana na hiyo ya msichana aliyeokolewa na bibi. Kama tulivyoona hapo juu, msichana aliokolewa na bibi kwa kupewa fimbo; katika ngano ya “Dege”, mtoto aliokolewa na dege lililomnyakua na kumrudisha nyumbani. Dhana ya wahenga kuchukua umbo lolote inajitokeza vizuri katika ngano hizi. Mhenga amekuja kwa umbo la ndege na kumwokoa mtoto. Inawezekana, kwa kujua kuwa yule ni mtoto ambaye hawezi kutembea mpaka nyumbani, njia sahihi ya kumsaidia ilikuwa kutumia umbo la ndege. Kwa hiyo, kama ilivyo kwa mazimwi kuchukua sura tofauti ndivyo ilivyo kwa mizimu kwa kuwa hizo zote ni roho (Brown, 2004; Magesa, 1998). Suala jingine linalobainika hapa ni ubaya wa shetani. Kwa asili, shetani ni mbaya na ana nia mbaya. Vilevile, anaweza kuchukua sura nzuri kwa malengo yaleyale ya kutenda ubaya kwa binadamu. Katika hadithi ya “Msichana Mzuri” tunamwona mvulana mzuri na mwenye mali akitaka kumwoa msichana mzuri, yule msichana alitamani kuolewa na mvulana mzuri na mwenye mali, na ndilo lililotokea. Kwa upande mwingine, mtoto yule wa kiume, kwa fikra na upeo wake, alitamani kumkamata kipepeo aliyemvutia. Kwa upande wa hadithi ya “Msichana Aliyeolewa na Dege” tunaona wazazi wa msichana wanavutiwa na mwanamume yule tajiri. Tunaweza kusema ni chui wanaovaa ngozi ya kondoo ili wafanane na kondoo kwa lengo la kuwanasa kondoo. Kwa hiyo, dhana ya kuwa mashetani ni roho ndiyo inayowapa uwezo wa kuchukua umbo lolote kwa sababu kwa asili yao hawana umbo lolote kama ilivyofafanuliwa hapo juu. Tuhitimishe sehemu hii kwa kuisitiza kuwa suala la kubadili maumbo au sura halijitokezi katika hadithi kama ndoto, bali linaakisi ontolojia za jamii kuhusu dhana hizo, na kamwe hazitolewi kwa kujifurahisha au kutisha watoto.

5.5 Kudhibitiwa kwa Mazimwi

Katika hadithi hizi tumeona kuwa mazimwi yanaweza kudhibitiwa kwa namna mbili. Kwanza, mazimwi yanaweza kudhibitiwa na wahenga pale inapotokea kuwa zimwi linakaribia kumdhuru au kumuua mtu. Hili hutokea kwa namna isiyo ya kawaida, yaani kwa njia ya miujiza. Njia ya pili ni kudhibitiwa na watu. Imeelezwa hapo juu kwa mujibu wa Ontolojia za Kiafrika, mazimwi yanaweza kudhibitiwa na binadamu kwa namna mbalimbali. Mbiti (1990) anadai kuwa kuna binadamu ambao wana uwezo wa kuidhibiti mizimu kwa ujumla wake na kuitumia kadiri wanavyotaka. Miongoni mwa Wanyole wa Kenya mazimwi yanaweza kudhibitiwa kwa mmea uitwao Lilande (Alembi, 2000). Vilevile, Magesa (1998) anadai kuwa mazimwi hasa yanayotokana na

roho za watu walioishi au waliokufa katika hali isiyokubalika kijamii hudhibitiwa kwa kutolewa kafara mbalimbali. Aidha, kuna waganga mbalimbali wa jadi ambao hutibu matatizo mbalimbali ya watu kwa kutumia mizimu, mfano mzuri ni mganga anayeitwa Nambela, anayetibu magonjwa mbalimbali na kuagua kwa kutumia pepo (Erdsieck, 2001). Katika miktadha hii, tunaona kuwa binadamu anaweza kuitumia mizimu kwa manufaa yake.

Dhana ya binadamu kudhibiti mazimwi inajitokeza pia katika hadithi zilizofafanuliwa hapo juu katika matukio yanayohusisha binadamu kuyaua mazimwi au kufanikiwa kuyakwepa. Katika hadithi ya “Msichana Aliyeolewa na Dege”, msichana ndiye aliyeanza kulipiga rungu zimwi na baadaye kaka na rafiki wa kaka zake wakaliua. Kifo cha zimwi kinaonyesha kushindwa kwa zimwi dhidi ya binadamu aliyemzidi uwezo. Katika simulizi nyingi za Kiafrika, visa vya mazimwi kuuawa na binadamu vinajitokeza kwa wingi ambapo binadamu hulifanikisha hili kwa kutumia akili, uwezo na ujanja wa asili walionao au hufanya hivyo kwa kuwezesha na wahenga. Wakati mwingine, kuuawa kwa majoka au wanyama mbalimbali ambao ni tishio kwa jamii huashiria kuwa binadamu anaweza kuyadhibiti mazimwi hayo ambayo kwa namna nyingine huja kwa umbo la majoka na kukaa maeneo mbalimbali, mathalani, mitini na visimani. Ikumbukwe kuwa si kila binadamu anaweza kudhibiti mazimwi. Katika hadithi nyingi, binadamu wachache wanaweza kuu majoka yanayotishia maisha, au kupambana na wanyama wakali. Picha hizo zote zinaonyesha kuwa binadamu wengi hawana uwezo wa kudhibiti mazimwi, ni binadamu wachache wenye uwezo huo. Kama tulivyodokeza hapo awali, baadhi ya binadamu wana kipawa cha kuyadhibiti mizimu.

6.0 Hitimisho

Katika makala haya, tumejadili namna wahusika mazimwi na wahenga wanavyojitokeza katika baadhi ya ngano za jamii kadhaa za Kiafrika. Aidha, tumeleza namna dhana hizo za wahenga na mazimwi zinavyoakisi Ontolojia ya jamii za Kiafrika. Kama ilivyo kwa wahusika wengine ambao huchopolewa katika jamii, mazimwi na wahenga pia hutumika katika ngano kulingana na namna wanavyoeleweka katika jamii. Aidha, imebainishwa kuwa mazimwi ni wahusika wanaowakilisha mashetani yanayonyemelea jamii ili kusababisha maovu na kuidhuru jamii, wakati wahenga ni roho nzuri zinazolenga kuilinda na kuendelea kuishi na jamii. Kwa kutumia Nadharia ya Ontolojia ya Kiafrika, ngano hizo zimechanganuliwa kwa kuhusisha wahusika hao ili kubainisha uhusiano baina ya matendo yao na mwono-ulimwengu wa jamii. Kama ilivyoelezwa, wahusika mazimwi wamezoeleka na kwa hakika ni rahisi kuwahusisha na mashetani. Kwa upande mwingine, wahusika wahenga hujitokeza kwa sura mbalimbali na hawawekwi bayana na baadhi ya

wachambuzi wa ngano. Kwa hiyo, wahusika wanaotumiwa katika ngano hutokana na dhana mbalimbali za kimaazi na kidhahania zilizomo katika jamii bila kujali kama ujitokezaji wake ni bayana ama la. Hatuna budi kusesitiza kuwa matumizi ya mizimu katika ngano na tanzu nyingine za fasihi simulizi za Kiafrika si ubunifu wa fanani pekee bali mwono-ulimwengu wa Kiafrika kuhusu uhusiano baina ya dunia halisi na ulimwengu wao wa kiroho.

Marejeleo

- Achermann, E. (2001). *Fumbuka Afrika!* (Mfasiri C. Haule). Dar es Salaam: Nuru Corner Enterprises.
- Alembi, E. (2002). *The Construction of the Abanyole Perceptions on Death through Oral Funeral Poetry*. University of Helsinki: Helsinki.
- Austin, P. na Sallabank, J. (Wah.). (2011). *The Cambridge Handbook of Endangered Languages*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Bauman, R. (1984). *Verbal Art as Performance (Reissued)*. Prospect Heights, Illinois: Waveland Press.
- Bauman, R. (1989). "American Folklore Studies and Social Transformation: A Performance-Centered Perspective". *Text and Performance Quarterly*. Juz. Na. 9 (3): 175–184.
- Bauman, R. (2012). "Performance". Katika R. Bendix na G. Hasan-Rokem (Wah.), *A Companion to Folklore*. Malden, MA: Blackwell: Kur. 93–118.
- Bauman, R. na Briggs, C.L. (1990). "Poetics and Performance as Critical Perspectives on Language and Social Life". *Annual Review of Anthropology*. Juz. Na. 19: 59–88.
- Ben-Amos, D. (1971). "Toward a Definition of Folklore in Context". *The Journal of American Folklore*. Juz. Na. 84 (331): 3–15.
- Brown, L.M. (2004). "Understanding and Ontology in Traditional African Thought". Katika *African Philosophy: New and Traditional Perspectives*. Oxford: Oxford University Press. Kur. 158–178.
- Campbell, K. (2019). "Ontology". Katika *Encyclopedia of Philosophy*. *Encyclopedia.com*. Katika <https://www.encyclopedia.com>. Ilisomwa tarehe 22 Juni 2019.
- Courlander, H. (1996). *A Treasury of African Folklore: The Oral Literature, Traditions, Myths, Legends, Epics, Tales, Recollections, Wisdom, Sayings, and Humor of Africa (1st Marlowe and Co. ed)*. New York: Crown Publishers.
- Erdtsieck, J. (2001). *Nambela Mganga wa Pepo: Mambo Afanyayo Mganga wa Tiba ya Asili kwa Uwezo wa Pepo Nchini Tanzania* (Mfasiri. C. Haule). Dar es Salaam: Dar es Salaam University Press.

- Finnegan, R. (2012). *Oral Literature in Africa*. Cambridge: Open Book Publishers.
- Haring, L. (2010). *Translating Africa in Global Contexts*. Presented at the Congress Library, Washington, DC. Katika <www.youtube.com/watch?v=Omqqov-AX5o>. Ilisomwa tarehe 15/03/2017
- Hofweber, T. (2018). "Logic and Ontology". Katika E.N. Zalta (Mh.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Katika <https://plato.stanford.edu/archives/sum2018/entries/logic-ontology/>. Ilisomwa 06 Agosti 2018.
- Jirata, T.J. (2018). "Folktales, Reality, and Childhood in Ethiopia: How Children Construct Social Values through Performance of Folktales". *Folklore*. Juz. Na. 129 (3): 237–253.
- Keane, W. (1995). "The Spoken House: Text, Act, and Object in Eastern Indonesia". *American Ethnologist*, Juz. Na. 22(1): 102–124.
- Kerr, D. (2007). "Space and Southern African Community Theatre - Real, Mediated and Symbolic". *South African Theatre Journal*, Juz. Na. 21 (1): 31–45.
- Kipury, N. (1983). *Oral literature of the Maasai*. Nairobi: Heinemann Educational Books.
- Klíma, V., Růžička, K.F. na Zima, P. (1976). *Black Africa Literature and Language*. Prague: Reidel Publishing Co.
- Knappert, J. (Ed.). (1977). *Bantu Myths and Other Tales*. Leiden: Brill.
- Mac Diakparomre, A. (2010). "Symbolism in Urhobo Masks and Mask Performances". *Journal of Asian and African Studies*, Juz. Na. 45 (5): 467–484.
- Magesa, L. (1998). *African Religion: The Moral Traditions of Abundant Life*. Nairobi: Paulines Publications Africa.
- Mair, L. (1974). *African Societies*. London: Cambridge University Press.
- Masolo, D.A. (1995). *African Philosophy in Search of Identity*. Nairobi: East African Educational Publishers.
- Masuku, N. (2012). "Songs and Folktales as Conduits for Social Change in Zulu Culture: A Perspective on Umkhwekazi Namasi". *Muziki*, Juz. Na. 9 (1): 90–98.
- Mbiti, J.S. (1975). *Introduction to African Religion*. London: Heinemann.
- Mbiti, J.S. (1990). *African Religions and Philosophy* (2nd Ed). Oxford; Portsmouth: Heinemann.
- McCarron, M. M. (1987). "Folktales as Transmitters of Values". *Religious Education*, Juz. Na. 82 (1):20–29.
- Mnenuka, A. (2009). *Reiteration in Bena Songs and Folktales: A Comparative Approach Tasnifu ya Umahiri* (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.

- Mnenuka, A.J. (2017). *Exploring Modernity in African Orature: The Bena Case Study*. Tasnifu ya Uzamivu. Leipzig. Chuo Kikuu cha Leipzig.
- Mphasha, L.E. (2015). "Folktales Reveal the Cultural Values of the Community: A SWOT (Strengths, Weaknesses, Opportunities, and Threats) Analysis". *Anthropologist, Juz. Na. 19* (1): 295–302.
- Mulokozi, M. (1983). The Nanga Bards of Tanzania: Are They Epic Artists? *Research in African Literatures Special Issue on Epic and Panegyric Poetry in Africa: Juz. Na. 14* (3): 283-311
- Mulokozi, M.M. (1986). The Nanga Epos of the Bahaya: A Case Study in African Epic Characteristics. Tasnifu ya Uzamivu (Haijchapishwa). Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Mulokozi, M. M. (2000). *The African Epic Controversy: Historical, Philosophical and Aesthetic Perspectives on Epic Poetry and Performance*. Dar es Salaam: Mkuki na Nyota Publishers.
- Mulokozi, M.M. (2017). *Utangulizi wa Fasihi ya Kiswahili: Kozi za Fasihi Vyuoni na Vyuo Vikuu*. Dar es Saalam: KAUTTU.
- Mutembei, A.K. (2007). "Ukimwishaji wa Utanzu wa Fasihi: Mifano kutoka Methali za Tanzania". *Kiswahili, Juz. Na. 70* (1):76–89.
- Ogunjimi, B., na Na'allah, A.R. (2005). *Introduction to African Oral Literature and Performance (1st Africa World Press Ed)*. Trenton NJ: Africa World Press.
- Okpewho, I. (1992). *African Oral Literature: Backgrounds, Character, and Continuity*. Bloomington: Indiana University Press.
- Seitel, P. (2012). "Three Aspects of Oral Textuality". Katika R. Bendix & G. Hasan-Rokem (Wah.), *A Companion to Folklore*. Malden, MA: Blackwell Publishing. Kur. 75–93.
- Senkoro, F.E.M.K. (2016). *Let the Story and the Lies Come: A Critical Anthology of Folktales from Zanzibar*. Dakar: CODESRIA.
- Smith, B. (2003). "Ontology". Katika L. Floridi (Mh.), *Blackwell Guide to the Philosophy of Computing and Information*. Oxford: Blackwell. Kur. 155–166.
- Sone, E.M. (2018). "The Folktale and Social Values in Traditional Africa". *Eastern African Literary and Cultural Studies, Juz. Na. 4* (2): 142–159.
- Swantz, M.L. (1970). *Ritual and Symbol in Transitional Zaramo Society (Second Edition)*. Uppsala: Scandinavian Institute of African Studies.
- Teffo, L.J.na Roux, A.P.J. (2003). "Metaphysical Thinking in Africa". In P. H. Coetzee and A. P. J. Roux (Wah.), *The African Philosophy Reader (2nd Ed.)*. New York: Routledge. Kur. 192-258.

- Tempels, P., Read, M., na Rubbens, A. (1959). *Bantu Philosophy*. Orlando, FL: HBC Publishing.
- Teveson, A. (2013). *Fairy Tale*. Abingdon, Oxon; New York: Routledge.
- Valk, Ú. (2008). "Devil". Katika D. Haase (Mh.) *The Greenwood Encyclopedia of Folktales and Fairy Tales*. Juz. 1: 263–265. University Westport, Conn: Greenwood Press.
- Van Pelt, P. (1977). *Bantu Customs in Mainland Tanzania (Third Edition, Revised and Enlarged)*. Tabora: T.M.P. Book Department.
- Vaz da Silva, F. (2003). "Iberian Seventh-Born Children, Werewolves, and the Dragon Slayer: A Case Study in the Comparative Interpretation of Symbolic Praxis and Fairytales". *Folklore*, Juz. Na. 114 (3): 335–353.